

**Mininovel as a Contemporary Prose Genre:
The Problem of Genre Formation**

The article suggests the generic overview of the key points of the contemporary genre — mininovel. One considers the question on definitive differences of the genre in theory of literature. The technique of the «negative text» is described as a basic element of the new literary phenomenon composition.

Key words: novel, mininovel, micronovel, technique of «negative text», evocativity, volume of the literary work, relevance of the writing.

УДК 821. 133. 1:81'42

Марина Куценко (Харків)

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС ЖАКА ЛАКАНА
Й ДОСВІД ЙОГО АДАПТАЦІЇ:
СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті розглянуто структурний психоаналіз Жака Лакана як перспективний метод літературознавчих досліджень. Основу роботи становить аналіз студій Лакана, у яких сформовані принципи структурно-психоаналітичної інтерпретації тексту. Окрему увагу зосереджено на розвідках науковця, де об'єктом аналізу постає література. Стаття містить також апеляції до долі лаканівських шукань у сучасній гуманітаристиці.

Ключові слова: структурний психоаналіз, Реальне, Уявне, Символічне, несвідоме, Его, істина, бажання, «повне мовлення».

Літературознавство ХХІ століття, як і будь-яка інша наука, що постійно перебуває в розвитку, потребує поповнення свого інструментарію новими підходами, які б відкривали перспективи недоступного раніше бачення текстів, розкриття їх глибинного змісту. Серед них — метод структурного психоаналізу, який, незважаючи на тривале застосування в галузі літературної критики, досі лишається недостатньо дослідженим. У вітчизняному літературознавстві до досвіду Жака Лакана, автора цього методу, звертаються досить рідко й переважно — у комплексі з іншими психоаналітичними напрямками (праці Тамари Гундорової, Ніли Зборовської, Галини Левченко, Андрія Печарського). Набагато глибше розкрила можливості структурно-психоаналітичного підходу до тексту зарубіжна гуманітаристика. Так, наприклад, англійськими зразками суто лаканівських літературознавчих досліджень можна назвати праці Томаса Хензо, Шелдона Брівіка, Гаррі М. Леонарда, російськомовними — дослідження Ольги Суислової, Олександра Черноглазова. Тим не менш, питання використання цього методу й у зарубіжному досвіді не однозначне. Дослідник доробку Лакана з університету Калькутти (Jadawpur University), автор книги «Літературний Лакан» («The Literary Lacan») Сантану Бісвас зазначає, що літературно-критичних робіт у межах структурно-психоаналітичної методики не так уже й багато, до того ж, більшість із них, на думку дослідника, не можна назвати зразками лаканівської літературної критики в повному розумінні слова. У деяких з цих праць до набутоків філософа звертаються лише частково, інші є більше літературним прочитанням праць самого Лакана, аніж аналізом літератури крізь призму його вчення тощо [Див.: 11]. Не до кінця з'ясованим лишається питання, як саме необхідно адаптувати структурний психоаналіз до літературних творів на практиці, чи має текст розглядатися виключно в спектрі цієї методики, або ж для вичерпного аналізу необхідно поєднувати різні психоаналітичні напрямки. Виходячи з цього, мету розвідки становить осмислення проблеми адаптації концептуальних суджень Жака Лакана до літературознавства, визначення відмінностей його вчення від класичного психоаналізу, віднайдення зразків аналізу літературних текстів, поданих самим філософом, а також результатів досвіду застосування його методу в літературознавстві.

Навіть відверті противники філософії Жака Лакана не можуть не визнати його постать «одним із найпомітніших феноменів у інтелектуальній історії ХХ століття» [12] (переклад мій. — М. К.). Французький філософ і психоаналітик став чи не найвідомішим послідовником Зигмунда Фрейда, який викликав захват і ненависть, але не залишав байдужим. За словами Віктора Мазіна, «після Фрейда лише Лакану вдалося викликати подібну повагу, таку ж пристрасну любов та ненависть оточуючих. У психоаналітичному середовищі з часів Фрейда тільки Лакан став об'єктом Великого Переносу» [8] (переклад мій. — М. К.).

Теорія Лакана — оригінальна інтерпретація ідей Зигмунда Фрейда із залученням доробку науковців із різних сфер, зокрема Гаєтана Гатіана де Клерамбо, Анрі Валона, Фердинанда де Соссюра, Романа Якобсона, Клода Леві-Стросса, Мартіна Гайдегера, Бенедикта Спінози, Георга Гегеля. До нас вона дійшла як у працях самого психоаналітика, частина з яких, на жаль, досі не перекладена слов'янськими мовами, так і в інтерпретації сучасних філософів, зокрема Андрія Горних, Славоя Жижека, Світлани Куцепал, Віктора Мазіна. Серед українських науковців однією з перших до осмислення досвіду Лакана в межах гуманітаристики звернулася Ніла Зборовська. У своїх книгах, зокрема «Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури» та «Психоаналіз і літературознавство», дослідниця говорить, що Жак Лакан був одним із тих, хто заклав підвалини психоаналітичного літературознавства. На її думку, основним досягненням Лакана, яке робить його теорію відмінною від фрейдівської й максимально зближує психоаналіз із літературою, є те, що він «звільнив зацикленість психіки на індивідуальному позначеному — сексуальності, вивівши її в соціально детермінований дискурс мови» [2, с. 236], тобто змістив учення Фрейда на символічний рівень. Ніла Зборовська акцентує увагу на відкритті Лаканом в історії суб'єкта «доедіпової», «матріархальної» стадії та протиставленні її «едиповій», «патріархальній», яка знаменує входження людини в порядок Символічного.

Досвід інтерпретації науковцями робіт Жака Лакана відкриває перспективи більшого заглиблення у сферу його шукань та більш тонкої адаптації ідей філософа в межах літературознавства.

Центр лаканівського психоаналізу — теорія взаємодії трьох регістрів людської психіки: Реального, Уявного, Символічного — та їх роль у формуванні Его. Співвідношення цих порядків Лакан зображає у вигляді «вузла Боромео» — трьох кілець, що перетинаються в одній точці. У цю точку філософ поміщає так званий «об'єкт “а” маленьке». Трактуювання його змінювалося в різні періоди становлення теорії — від уявного образу іншого до об'єкта бажання та самої причини бажання [Див.: 11], але суть того, на що спрямовані всі рівні людської діяльності у вченні Лакана, в цілому можна розглядати як прагнення до ідеальної єдності власного Его.

Вихідний пункт становлення людського «Я», за Лаканом, — травма народження. Розрив із матір'ю розцінюється як втрата «комфортного» середовища, певної ідеальної єдності. Досвід Реального, згідно з теорією структурного психоаналізу, прирівнюється до первинного і втраченого досвіду єдності немовляти з материнським тілом. З моменту народження Реальне людини стає назавжди втраченим і недоступним. Воно знаходиться поза нашою свідомістю, постійно висковзує й не може бути висловленим: «Реальне — це або тотальна сукупність, або втрачена мить» [3, с. 42] (переклад мій. — М. К.).

Отже, людина приречена постійно відчувати свою недостатність і прагнення до психічної інтеграції — повернення втраченої цілісності. Задля розкриття свого Реального вона звертається до інших порядків психіки й витворює власну, суб'єктивну реальність, яка «конститується як результат проходження суб'єктом порядків Уявного та Символічного» [1, с. 536] (переклад мій. — М. К.). Відповідно, самопізнання відбувається на рівні Уявного, якому відповідають фантазії, сні, галюцинації, і Символічного як сфери мови та людської культури.

Уявне конструювання Его, за Лаканом, починається з так званої «стадії дзеркала» — періоду, коли дитина починає впізнавати в дзеркальному відображенні свій образ і ототожнювати себе з ним. Це відкриття стає усвідомленням єдності власного тіла й одночасно — самовідчуженням, адже образ у дзеркалі — це образ «сторонній», зовнішній, що виступає по відношенню до суб'єкта іншим. Відповідно, навчившись вбачати себе у відображенні, людина постійно відчуває потребу в образі іншого, з яким би могла ідентифікувати свій власний уявний образ.

Паралельно зі світом уяви, де центральне місце в процесі формування Его займає ілюзія власної цілісності як результату ідентифікацій себе з іншими, людина перебуває ще й у жорстких рамках світу символічного — культури, законів, мови. Оскільки суб'єкт від народження втягнений у цей світ, його уявні образи можуть бути виражені лише за допомогою слів: реалізація суб'єкта, за словами Лакана, відбувається «за посередництва мовлення, що приходить ззовні та проходить крізь нього на своєму шляху» [6, с. 332] (переклад мій. — М. К.). Відповідно, уявлення людини неминуче зазнають трансформації, адже означуване й означник ніколи не бувають тотожними одне одному: «Мислити — означає замінити слонів словом «слон», а сонце колом. Ви чудово розумієте, що між тією річчю, котра феноменологічно є сонцем <...> і колом пролягає ціле провалля» [5, с. 296], — стверджував Лакан (переклад мій. — М. К.). Тож саме текст — найкраще вираження взаємодії людської уяви та символічного, нав'язаного ззовні порядку, що видозмінює її.

Психоаналіз від початку був пов'язаний з літературою: сам Фройд аналізував художні твори задля ілюстрування своєї теорії, навіть більше, «він прямо проголосив, що багато його психологічних відкриттів насправді спочатку здійснили письменники завдяки своїй літературній інтуїції» [9, с. 293]. Пізніше послідовниками Фройда було створено суто літературну психологічну критику. У випадку з Лаканом прикметним є те, що він став популярний у літературних колах раніше, ніж у наукових. Навіть його дисертація вперше була опублікована в сюрреалістичному журналі «Мінотавр», а співпраця з цим виданням стала важливим етапом становлення ідей науковця. Про зацікавленість філософа мистецтвом свідчать і його особисті знайомства з такими видатними художниками й письменниками, як Сальватор Далі, Пабло Пікассо, Жан-Поль Сартр [Див.: 8].

Як і засновник психоаналізу, Жак Лакан на своїх семінарах неодноразово звертається до літературних творів, а саме до робіт Едгара По (1955), Андре Жіда (1958), Вільяма Шекспіра (1959), Софокла (1955, 1960), Поля Клоделя (1960-1961), маркіза де Сада (1962), Маргеріт Дюрес (1965), Джеймса Джойса (1975-1976) [Див.: 11], демонструючи на прикладі художніх текстів закони взаємодії порядків розробленої ним топіки (Реального, Уявного та Символічного). Найвідоміший зразок аналізу художнього тексту, запропонований науковцем, — семінар 5 квітня 1955 року, присвячений новелі Едгара По «Викрадений лист». Детективну історію психоаналітик подає в абсолютно новому вимірі, у якому вона постає як відображення особливостей функціонування означника, символу. Цікаво, що статус головного персонажа новели в інтерпретації Лакана отримує не котрийсь із людських образів — король, королева, міністр, префект поліції або ж детектив Дюпен, — а сам лист. Це — послання, адресоване королеві і, очевидно, містить компрометуючу її інформацію. Міністр хитро викрадає лист, а королева, якій необхідно за будь-яку ціну повернути втрачене, звертається до поліції. Префект виявляється не в змозі виконати завдання, але в цьому йому допомагає проникливий детектив Дюпен. Що саме написано в листі, так і залишається невідомим, але Лакан наголошує, що це й не має значення, адже важливою є лише його символічна роль загрози королеві й спокою в державі, можливості стати причиною скандалу. Психоаналітик спостеріг, що всі персонажі новели підпорядковуються магичній владі листа: від того, в чіях руках він опиняється, залежить поведінка кожного з персонажів, позиції, які вони займають щодо нього, і ролі, які на себе беруть. Відповідно, «йдеться про символ, що переміщується в чистому вигляді, про символ, якого неможливо торкнутися, не втягнувшись негайно в його гру» [6, с. 279] (переклад мій. — М. К.). Усі ж інші дійові особи виступають лише елементами символічного ланцюжка. Оскільки лист визначає те, чим є персонаж у той чи інший момент, Лакан робить висновок, що «для кожного з персонажів цей лист — ніщо інше, як його несвідоме» [6, с. 286] (переклад мій. — М. К.). Але й значення самого листа змінюється залежно від того, в чіях руках він опиняється, і — відповідно — лист-символ прирівнюється до істини: «Істина, яка боїться оприлюднення, — ось що таке цей лист, зміст якого змінюється щораз» [6, с. 282] (переклад мій. — М. К.).

Важливою особливістю структурно-психоаналітичного підходу є увага до мови, розмежування «повного», істинного, та «порожного» мовлення, покликаного приховати істину суб'єкта. Чи не найбільшим відкриттям Фройда Лакан вважав усвідомлення того, що «вимір істини виникає з появою мови» [4] (переклад мій. — М. К.), а отже — усе, що її стосується, безпосередньо пов'язане зі словом. «Знаючи істину, я зможу наперекір будь-якій цензурі висловити її між

рядків» [4], — стверджував науковець (переклад мій. — М. К.). Відповідно, читання «між рядків» — необхідна умова психоаналітичної інтерпретації тексту: «Психоаналітик буденну історію розглядає як притчу; довгу тираду — як вигук; елементарну обмовку — як складне пояснення, а мовчазне зітхання — як ліричний вияв душі» [2, с. 229–230]. Аналізуючи художні твори, Лакан розглядає мовне оформлення, коренеслови, форми, «фактуру» використовуваних слів. Так, на його думку, у новелі По не випадково викраденим виявляється саме лист, а не будь-яка інша річ, яка могла б так само виконувати роль загрози королівському подружжю: «Лист тому й може бути викрадений (volee), що він являє собою листок, здатний літати (volante)» [6, с. 281] (переклад мій. — М. К.).

Отже, крізь призму лаканівського психоаналізу новела англійського письменника демонструє домінацію символічного порядку в людському житті. Чим би не були персонажі в реальності, і яким би не був зміст листа — суть і поведінка кожного залежить лише від того, яке місце він займає в грі символів.

Продовжуючи започаткований Жаком Лаканом структурний психоаналіз текстів, сучасні дослідники абстрагуються від «реальних» текстових подій, психології та стосунків героїв, помічаючи в них символічне відображення духовного життя людини. Так, Ольга Сулова на прикладі казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» пропонує трактування художнього твору як алегоричного зображення трьох лаканівських систем: Реального, Уявного та Символічного і як зразка психоаналітичного лікування, що має вивершуватися відкриттям свого істинного бажання [Див.: 10]. Дослідниця виокремлює в тексті три позиції: позицію автора, що дорівнює Реальному, оповідача-літуна, який уособлює Символічне, оскільки саме він веде оповідь, та героя — Принца, який відповідає Уявному регістру. Інтерпретуючи казку, Ольга Сулова відштовхується від думки, що задля проявлення прихованого, недоступного Реального, письменник змушений звертатися до регістрів Уявного та Символічного, проектуючи на дзеркальний образ героя власні уявлення про себе. Історія Маленького принца, який мандрує планетами, переживаючи зустрічі з різними людьми, котрі символізують певні людські риси, пояснюється за допомогою структурного психоаналізу як пошук автором ідентичності власного Его в ряді ідентифікацій з іншим. Вихідний пункт цієї подорожі-становлення Его — початковий розрив з матір'ю — постає у творі у вигляді конфлікту героя з Трояндою, унаслідок якого Принц покидає рідну планету й починає свою мандрівку. Кінцевий пункт — «усвідомлення свого істинного бажання як бажання іншого» [10] (переклад мій. — М. К.) — стає наближенням героя до Реального й одночасно спричиняє його смерть. Пройшовши ряд ідентифікацій, Маленький Принц усвідомлює, що насправді прагне не знайти своє «ідеальне дзеркало», не досягти подібності до котрогось із побачених ним образів, а повернутися назад, до первинного досвіду Реального. Тим не менш, цей шлях для нього закритий, тому зробити повернення можливим здатна лише смерть. «Відповідно, усвідомлення свого Реального — це неможливий шлях до щастя, до істинного об'єкта свого бажання, в якому бажання вичерпується разом з нами» [10], — підсумовує дослідниця (переклад мій. — М. К.).

Український літературознавець Галина Левченко, автор психоаналітичної студії «Зачарована казка життя Ольги Кобилянської», використовує методіку Лакана в комплексі з іншими течіями психоаналізу. Твори цієї письменниці вона прочитує як виявлення індивідуального міфу, зображення руху нарцисичної (замкненої в собі) і нестабільної особистості до психічної інтеграції та індивідуалізації. Галина Левченко аналізує схеми взаємодії персонажів, особливу увагу приділяючи проблемі розколотості особистості — адже головні герої Кобилянської, за її спостереженням, обов'язково мають «двійників», власне негативне віддзеркалення, розкладаються на позитивну «Персону» та її тінь — «Аніму» [Див.: 7].

Виходячи зі сказаного, можна визначити характерні особливості лаканівської літературної критики, яка:

- підходить до твору не як до сюжету, розрахованого на безпосереднє сприйняття, а як до закодованого зображення внутрішнього світу людини, історії становлення її «Я»;
- надає інформацію не лише про загальні закони формування Его, але й про внутрішній склад окремої особистості, індивідуальності письменника, виходячи з того, з якими саме образами він себе ідентифікує, які слова уживає;

- не прагне «поставити діагноз» автору, а звертається безпосередньо до тексту як гри символів, завдяки якій внутрішній світ письменника не лише відображається, а й видозмінюється;
- надає більшого значення не сексуальній сфері життя автора та травмам дитинства, а проблемі взаємодії порядків Уявного та Символічного, фантазії письменника та її мовного вираження;
- приділяє особливу увагу мовному оформленню тексту, лексичним та граматичним особливостям, коренесловам, багатозначності слів і недомовленостям як втіленню «повного мовлення».

Наведені вище зразки використання лаканівської методології засвідчують її продуктивність як на рівні автономного існування, так і у сфері синтезу з іншими філіаціями психоаналізу.

Список використаної літератури:

1. Горных А. А. Лакан / Андрей Горных // Новейший философский словарь: 2-е издание, переработ. и дополн. — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. — 1280 с.
2. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство: посібник / Ніла Зборовська. — К.: «Академвидав», 2003. — 392 с.
3. Лакан Ж. Имена-Отца / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. — М.: Изд-во «Гнозис», Изд-во «Логос», 2006. — 160 с.
4. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда [Электронный ресурс] / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова, М. Титовой (Значение фаллоса)]. — М.: «Русское феноменологическое общество», издательство «Логос», 1997. — 184 с. — Режим доступа: <http://elenakosilova.narod.ru/studia/lacan/lettre.htm>.
5. Лакан Ж. Семинары, Книга I: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54) / Жак Лакан; [пер. с фр. М. Титовой, А. Черноглазова (Приложения)]. — М.: ИТДГК «Гнозис», Издательство «Логос», 1998. — 423 с.
6. Лакан Ж. Семинары, Книга II: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55) / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. — М.: ИТДГК «Гнозис», Издательство «Логос», 1999. — 520 с.
7. Левченко Г. Зачарована казка життя Ольги Кобилянської. Монографія / Галина Левченко. — К.: Книга, 2008. — 224 с.
8. Мазин В. Введение в Лакана [Электронный ресурс] / Виктор Мазин. — М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2004. — 208 с. — Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=318>.
9. Потканський Я. Психоаналіз у літературознавчих дослідженнях / Ян Потканський // Література. Теорія. Методологія; [пер. з пол. С. Яковенка, упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 292–311.
10. Сулова О. Воображаемое-Символическое в Маленьком... [Электронный ресурс] / Ольга Сулова — Режим доступа: http://lacan.narod.ru/ind_lak/my_3.htm.
11. Biswas S. Have We Exhausted Lacan in the Field of Literary Criticism? [Electronic resource] / Santany Biswas — Access mode: http://www.jmionline.org/film_journal/jmi_03/article_08.php
12. Webster R. The Cult of Lacan. Freud, Lacan and the Mirror Stage [Electronic resource] / Richard Webster — Access mode: <http://www.richardwebster.net/thecultoflacan.html>.

The Discourse of Jacques Lacan's Psychoanalysis in Literary Studies: An Attempt to Understand the Problem

In the article Jacques Lacan's theory of psychoanalysis is considered as a promising method of literary studies. The research contains an analysis of the principles of Lacanian psychoanalytic interpretation of the text. Special attention is focused on the works of Jacques Lacan where literature becomes an object of analysis. The article shows how Lacanian experience is used in contemporary literary studies.

Key words: structural psychoanalysis, Real, Imaginary, Symbolic, unconscious, Ego, the truth, the desire, «full speech».